

ЛИНГВИСТИКАЛИНГВИСТИКАLINGUISTICS*Кыркбаева Г.Н.***ПРЕЦЕДЕНТТИК МААЛЫМАТТЫ ТУЮНДУРУУЧУ
ТИЛДИК КАРАЖАТТАР***Кыркбаева Г.Н.***ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖАЮЩИЕ
ПРЕЦЕДЕНТНУЮ ИНФОРМАЦИЮ***G.N. Kyrkbaeva***LINGUISTIC MEANS EXPRESSING PRECEDENT
INFORMATION**

УДК: 81` 272

Прецеденттик феномен, прецеденттик ысым, прецеденттик айтым, прецеденттик текст өңдүү түшүнүктөр соңку мезгилдерде когнитологиянын алкагында активдүү изилдене баштады. Анткени окумуштуулардын пикиринде аталган түшүнүктөр тилдик аң-сезимди аныктаган категориялар катары саналуу менен, маанилик диапозону кенен минимизацияланган категориялар катары эсептелишет. Мындан тышкары саналып өткөн түшүнүктөр жамааттык тилдик аң-сезимди калыптандырып, өзүнө компрессияланган маалыматты камтыйт жана экспрессивдүү маалыматты туюндурган тилдик каражаттар катары эсептелишет. Ошону менен эле бирге мындай категориялар аркылуу маалыматтын тереңдиги, реципиенттин когнитивдик базасы, ошондой эле ассоциативдик маалыматты кабылдоого болгон даярдыгы аныкталышы ыктымал. Макалада прецеденттик феномендер артында “улуттук детерминдештирилген минимизацияланган” маалымат катылган тилдик каражат катары каралып, алардын түрлөрү бири-бири менен тыгыз байланыш-катышта турган, бири экинчисине карата символдук маанилерде да колдонулган категориялар экендиги конкреттүү тилдик фактылар аркылуу иллюстрацияланды.

Негизги сөздөр: *прецеденттик феномен, прецеденттик ысым, прецеденттик айтым, прецеденттик текст, аң-сезим, түшүнүк, категория, социум, универсалдуулук, тилдик каражаттар.*

В последнее время в рамках когнитологических исследований активно исследуются такие понятия как прецедентный феномен, прецедентное имя, прецедентное высказывание, а также прецедентный текст, которых, по мнению многих ученых-языковедов, следует

отнести к ряду категорий определяющих языковое сознание того или иного языкового коллектива. Поскольку они являются минимизированными языковыми средствами, которые имеют широкий смысловой диапазон. Помимо упомянутых признаков эти понятия формируют коллективное языковое сознание и являются языковыми средствами, с помощью которых выражаются плотное и в то же время экспрессивная информация. Вместе с тем перечисленные выше категории определяют заключенных в них глубину информации, когнитивная база реципиента, а также его способность к восприятию ассоциативной информации. В данной статье прецедентные феномены рассматриваются как языковые средства, в которых заключается “национальная, детерминированная, минимизированная” информация”. Что касается их видов, то они анализируются в качестве категорий, имеющие символическое смыслом. Все упомянутые вопросы проиллюстрированы соответствующими языковыми фактами.

Ключевые слова: *прецедентный феномен, прецедентное имя, прецедентное высказывание, прецедентный текст, сознание, понятие, категория, социум, универсальность, языковые средства.*

Recently, within the framework of cognitive studies, such concepts as a precedent phenomenon, precedent name, precedent statement, as well as precedent text, which, according to many linguists, should be attributed to a number of categories determining the linguistic consciousness of a linguistic group, are being actively studied. Because they are minimized linguistic means that have a wide semantic range. In addition to the mentioned features, these concepts form a collective linguistic consciousness and are linguistic means by which dense and at the same time expressive information is expressed. At the same time, the categories listed above

determine the depth of information contained in them, the cognitive base of the recipient, as well as its ability to perceive associative information. In this article, case phenomena are considered as linguistic means that comprise “national, deterministic, minimized” information. ” What sway their species, they are analyzed as categories that have symbolic meanings. All the questions mentioned are illustrated with relevant linguistic facts.

Key words: precedent phenomenon, precedent name, precedent statement, precedent text, consciousness, concept, category, society, universality, language means.

Соңку мезгилдерде тил илиминде актуалдуу мүнөзгө өткөн когнитивдик багыттагы изилдөөлөрдүн алкагында, эркин ассоциативдик эксперимент, тилдик аң-сезим, прецеденттик феномен, прецеденттик ысым, прецеденттик айтым, прецеденттик текст өндүү түшүнүктөрдүн изилдөөнүн объектилерине айлангандыгы байкалат. Аталган түшүнүктөр тилдик аң-сезимди түзгөн, тилдик аң-сезимде объективдүү жашаган түшүнүк-категориялар катары бааланып жүрөт. Башкача айтканда, аталган түшүнүктөр жамааттык тилдик аң-сезимди бириктирип, байланыштырып, бир тилдик жамаатка кирген адамдардын ортосундагы түшүнүшүүнү, тилдик коммуникацияга кирүүнү шарттап турган категориялар катары да каралат. Маселен, Д.Б. Гудковдун пикиринде, жамааттык тилдик аң-сезимдин биримдиги, жалпылыгы маалыматтын, билимдердин жана түшүнүктөрдүн орток, жалпы фондуна, орток когнитивдик базага ылайык аныкталат [1, 21-б.]. Демек, мындан прецеденттик феномендердин өзүнүн тулкусунда көлөмдүү маалыматты камтуу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги туурасындагы бүтүмгө келүүгө болот. Мындай маалыматтын тереңдиги реципиенттин когнитивдик базасы, ошондой эле ассоциативдик маалыматты кабылдоого болгон даярдыгы аркылуу аныкталышы ыктымал. Андыктан ар бир прецеденттик феномендердин артында “улуттук детерминдештирилген минимизацияланган” маалымат жата тургандыгы окумуштуулар тарабынан бир ооздон белгиленет. Белгилей өтчү жагдай, ар башка маданияттын өкүлдөрүндө бир эле феномендин минимизациясынын ар башка алгоритмдери, анын белгилерин бөлүп көрсөтүүнүн, ал белгилерди маанилүү же маанисиз экендигин ажыратуунун принциптери ар башка болушу мүмкүн. Прецеденттик феномен түшүнүгү алгач ирет Ю.Н. Караулов тарабынан аныкталып, аты аталган окумуштуу “прецеденттик текст” терминин

пайдаланган. Убакыттын өтүшү менен “прецеденттик текст” термини “прецеденттик феномен” термини менен алмаштырылган.

Окумуштуу В.В. Красных прецеденттик феномендердин төмөндөгү түрлөрүн бөлүп көрсөтөт:

1) улуттук-тилдик маданий коомчулуктун дээрлик баардык өкүлдөрүнө жакшы маалым болгон (“инсандык алкактан жогору көтөрүлгөн” – “имеющие сверхличностный характер”);

2) когнитивдик, таанып билүүчүлүк жана эмоционалдык планда актуалдуу мүнөздү алып жүргөн;

3) тигил же бул улуттук тилдик маданий коомчулуктун өкүлдөрүнүн кебинде улам жаңырып, кайталанып келген прецеденттик феномендер [3, 170-б.].

Бул термин менен катар Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров, Д.Б. Гудков өндүү окумуштуулар прецеденттик ысым, прецеденттик айтым, прецеденттик кырдаал, прецеденттик текст терминдерин да киргизишкен. Аты аталган окумуштуулардын пикиринде прецеденттик феномендердин жогоруда саналып өткөн түрлөрү бири-бири менен тыгыз байланыш-катышта турушуп, бири экинчисине карата символдук маанилерде да колдонулушу ыктымал.

Прецеденттик феномендердин жогоруда саналып өткөн түрлөрүнөн тышкары окумуштуу В.В. Красных прецеденттик феномендердин дагы үч тибин бөлүп көрсөтөт.

1) Социумдук-прецеденттик феномендер жалпы улутка белгилүү болбостон, айрым социалдык, кесиптик же башка топтордо гана жашайт;

2) Улуттук-прецеденттик феномендер улуттук-маданий коомчулуктун өкүлдөрүнө маалым болуусу менен айырмаланат;

3) универсалдуу-прецеденттик феномендер жалпы адамзаттык масштабка ээ болуу менен, алар туурасындагы түшүнүктөр универсалдуу когнитивдик мейкиндиктин деңгээлине көтөрүлөт.

Мындай бөлүштүрүүнүн шарттуу мүнөзүн белгилөө болот. Себеби тигил же бул прецеденттик феномендин прецеденттик текст, кырдаал, ысым же айтым экендигин так ажыратуу кыйынга турат. Мындай жагдай бир прецеденттик феноменди айтылышы менен башка анда катылып жаткан башка прецеденттик бирдиктердин

актуалдашуусу аркылуу түшүндүрүлөт [3, 125-б.]. Мындан тышкары сөз болуп жаткан бул феномендердин корпусун конкреттүү кандай бирдиктер түзө тургандыгы боюнча бирдиктүү пикир жок. Ошондой болсо дагы окумуштуулардын басымдуу көпчүлүгү учкул сөздөрдү прецеденттик феномендер катары эсептөө керектигин айтышса, ал эми фразеологизмдер менен паремиялар талаш жараткан маселелердин катарында калып келет. Айрым окумуштуулар фразеологизмдер менен паремияларды прецеденттик феномендер катары санашпайт. Анткени прецеденттик феномендердин типтери бири-бири менен тыгыз байланышта болуп, өздөрүнүн түпкү табияты боюнча когнитивдик бирдиктер катары саналышат. Алар лингвомаданий мейкиндиктин мүчөлөрүнүн бирдиктүү когнитивдик базасын калыптандыруу кызматын аткарышат. Маселен, **“Беш өрдөгүн учуруп”** деген фразеологизмди уккан кыргыз улутундагы адамдын аң-сезиминде прецеденттик текст менен прецеденттик кырдаалга байланыштуу ассоциациялар пайда болбойт. Ал эми **“Кетсин”** деген бир эле сөз Кыргызстандын соңку тарыхында саясий катаклизмдер, биринин артынан бири болуп өткөн митингдер, революцияларга байланыштуу прецеденттик кырдаалдарга, прецеденттик тексттерге байланыштуу ассоциацияларды жаратышы ыктымал. Маселен, **“Президент кетсин!”** деген тексттен тартып, ар кайсы бийлик бутагындагы мамлекеттик кызматчыларды кетишин талап кылган **“Бул кетсин, тигил кетсин”** деген кый-кырыктар, элдик толкундоолорго байланышкан прецеденттик кырдаалдарды жана ага байланыштуу прецеденттик тексттерди эске салат.

Прецеденттик феномендердин негизги белгилери катары Д.Б. Гудков төмөндөгүлөрдү бөлүп көрсөтөт:

- кандай гана прецеденттик феномен болбосун анын маңызында ошол феномендин белгилеринин камтыган кандайдыр бир образ-элес болот. Ал образ лингвомаданий коомчулуктун мүчөлөрүнүн басымдуу көпчүлүгүнө белгилүү болуп, ошол коомчулуктун когнитивдик базасына кирет;
- лингвомаданий коомчулуктагы прецеденттик феномендердин комплекси ошол коомчулуктун түрдүү тармактардагы ишмердигине таасир тийгизип, анын баалуулуктарынын жа-

шоо формаларынын бири катары да эсептелет;

- прецедент менталдуулуктун белгиси болуп эсептелет. Андыктан прецедент конкреттүү факт, кырдаал, адам же текст аркылуу “пресонификацияланган” түрдө болот. Ошондуктан прецедент стереотиптерден айырмаланып өзүнө гана мүнөздүү мааниге ээ болот;
- прецеденттик феномендерге аксиологиялык мүнөздүү келип, алардын ар биринде “жакшы” же “жаман” деген баалоо шкаласы берилет. Башкача атканда прецеденттер түрдүү аракеттерге, нерселерге берилген “туура”, “жакшы”, же “натуура”, “жаман” өңдүү баалардын үлгүсү болуп саналат [1, 58-59-бб.].

Орус тил илиминде прецеденттик текстке, “законченный и самодостаточный продукт речемыслительной деятельности, (поли) предикативная единица; сложный знак, сумма значений компонентов которого не равна его смыслу; прецедентный текст хорошо знаком практически любому социализированному представителю национально-лингво-культурного сообщества, в когнитивную базу входит инвариант его восприятия, обращение к нему многократно возобновляется в процессе коммуникации через связанные с этим текстом высказывания и символу” деген аныктама берилген [4, 29-б.]. Аныктамадан көрүнүп тургандай, прецеденттик текст тигил же бул тилдик маданий коомчулуктун дээрлик бардык мүчөлөрүнө тааныш, түшүнүктүү боло тургандыгын айтылып жатат. Бирок белгилей өтчү жагдай, улуттук тилдик маданий коомчулуктун мүчөлөрү прецеденттик текстти ар кандайча чечмелеп, ар кандайча түшүнүүсү ыктымал. Айрым адабияттарда сөз болуп жаткан прецеденттик тексттер лингвомаданият таануу илиминин алкагына киргизилип жүрөт. Мындан тышкары В.А. Маслова лингвомаданият таануу илиминин изилдөө предметине: 1) эквивалентсиз лексика менен лакуналар; 2) мифтештирилген маданий-тилдик бирдиктер; 3) тилдик паремиялык фонду; 4) тилдин фразеологиялык фонду; 5) символ, стереотип, эталондор; 6) тилдеги метафора жана образдар; 7) тилдин стилистикалык түзүлүшү; 8) сүйлөшүү адеби; 9) кеп этикети кирерин белгилеген [5, 145-147-бб.].

Прецеденттик тексттерге адатта көркөм адабий чыгармаларды, ырлардын тексттерин, анекдоттор, саясий публицистикалык тексттерди ж.б.

киргизип жүрүшөт. Ал эми прецеденттик ысымдарды окумуштуулар жеке, индивидуалдуу ысымдарга байланыштырышат. Прецеденттик ысымдарга баалоого байланышкан экспрессия мүнөздүү экендиги маалым жана мындай ысымдардын дифференциалдуу 3 белгисин бөлүп көрсөтүүгө болот:

1) Тышкы келбетке байланыштуу мүнөздөмө. Аялзатынын сулуулугу кыргыз элинде Акмөөрдүн образына салыштырылса, орус элинде Василиса сулууга (Василиса прекрасная) байланыштуу айтылат.

2) Кулк-мүнөздөгү өзгөчөлүктөргө байланыштуу мүнөздөмө. Маселен, кыргыз элинде кимдир-бирөөнүн аңкоолугу үчүн Кемчонтой деп атоо салттуу болсо, орус элинде аңкоо Иван (Иванушка дурачок) деп атоо салттуу болуп эсептелет. Ал эми француздардын өздөрүнүн аңкоо Иванушкасы же Кемчонтою бар. Бул лакап ат француз тилиндеги жосунсуз жоруктарды жасаган, аңкоо, баёо Жан Жак же Грибуй сыяктуу ирониялык образдар аркылуу берилет. Аталган ысымдар лакап атка айланып, акылысыз аңкоо адам менен ассоциацияланат. Же жүрүм-туруму тыңчынын жүрүм-турумун эске салган адамдарды орус жана кыргыз элинде деле Штирлиц деп атоо салтка айланып калгандыгын билебиз.

3) Прецеденттик кырдаал аркылуу прецеденттик ысымдардын актуалдашышы. Маселен, өзүнүн тышкы келбетине бөтөнчө көңүл бөлүп, маашырланган кишини Нарцисс деп аташса, “өздөн чыккан жатка” карата кыргыз элинде Абыке, Көбөш, өз уулуна кыянаттык кылган адамды Тейитбек деп атоо салты эзелтен эле болуп келген.

“Лингвوماданият таануу сөздүгүндө” прецеденттик айтым “репродуцируемый продукт речемыслительной деятельности законченную и самодостаточную единицу, которая может быть или не быть предикативной. Это сложный знак, сумма значений компонентов которого не равна его смыслу: последний всегда “шире” простой суммы значений” деген мазмунда аныкталган [4, 18-б.].

Лингвوماданият таануу жаатында прецеденттик айтымдын үч мааниси белгиленип жүрөт:

1) Прецеденттик айтымдын мааниси катмарланбастан, ал үстүртөдөн гана айтылган

учурда айтымдын функционалдык мааниси прецеденттик факты туурасындагы маалыматсыз эле түшүнүктүү болот. Маселен, академиялык чөйрөдө “*мен окубасам дагы өз пикиримди айтып коёюн*” деген репликанын кайдан келип чыккандыгын билбеген адамдар деле анын функционалдык маанисин, б.а. кайсыл учурда айтыла тургандыгын жакшы билишет. Бул айтымдын эл арасына жайылып кетиши, дегеле пайда болушу Б.Пастернактын “Доктор Живаго” романына байланыштуу экендигин бардык эле адамдар биле беришпейт. Тагыраак айтканда, аталган роман италия тилине которулуп, чет өлкөлөрдөн жарык көрө баштаганда Советтер Союзунда романды каралоо, бир жактуу карап жокко чыгаруу тенденциясы күч алып, аны бардык мекеме-ишканаларда, уюмдарда ал гана эмес завод, фабрикаларда эмгектенген жумушчулар арасында талкуулоо милдети коюлган. Ошол учурда романды окуп чыгып, түшүнүп гана тим болбостон, өз пикирин билдирүү бардык эле адамдардын колунан келген эмес, андан калса романды окуган адам диссиденттик адабиятты окуган адам катары мыйзам алдында жоопко тартылган. Сөз болуп жаткан чыгарма тинтүү учурунда үйлөрүнөн табылып калган жарандар да камакка алынган. Андыктан эл арасында чыгарманы окубастан эле талкуулашып “*мен окубасам дагы өз пикиримди айтып коёюн...*” деген реплика көп айтылып, бара-бара бул айтым прецеденттик мүнөзгө өтүү менен, кийин ирониялык отенокко да ээ боло баштаган.

Ушул өңдүү прецеденттик айтымдардын келип чыгышы туурасында маалыматсыз эле алардын колдонулуп жүрүшү, биринчи кезекте, ирониялык отенок менен конкреттүү кептик кырдаалга шайкеш келгендиктери аркылуу түшүндүрүлөт.

2) Түз жана өтмө мааниде айтылган прецеденттик айтымдар. Маселен, “*Кулаалы таптап куш кылдым, курама жыйнап журт кылдым*” деген айтымда түз жана өтмө маани бар: түз мааниси куш таптоо менен журт топтоо болсо, өтмө мааниси мамлекет, дөөлөт куруу дегенди туюндурат. Же болбосо Кыргызстандын биринчи президенти А.Акаевдин “*Коррупция ак үйдүн жетинчи кабатына жетти*” деген репликасы кош мааниде айтылганды сөз болуп жаткан прецеденттик айтымдарга мисал боло алат.

3) Өтмө мааниде гана айтылган прецеденттик айтымдар. Маселен, *“Кайың барбы кыргыз балта чаппаган, ой-кыр барбы кыргыз сөөгү жатпаган”* деген айтымда конкреттүү кайың же ой-кыр туурасында сөз болбостон, кыргыз элинин айтылбай, жазылбай калган тарых барактары, эл катары башынан кечирген кыйчалыш кырдаалдары туурасында өтмө маани берилип жатат.

Прецеденттик кырдаал изилдөөчүлөр тарабынан ар кандайча аныкталып жүргөндүгү маалым. Ал эми жогоруда сөз болгон “Лингвомаданият таануу сөздүгүндө аталган түшүнүккө: “некая “эталонная”, “идеальная” ситуация, связанная с набором определенных коннотаций, дифференциальные признаки которой входят в когнитивную базу; означающим прецедентную ситуацию могут быть прецедентное высказывание или прецедентное имя” деген аныктама берилген [4, 17-б.].

Демек, прецеденттик феномендер тигил же бул элдин жашоосундагы кандайдыр бир тарых

хый этаптагы тенденциялар, өзгөчөлүктөр, кырдаал-шарт, жагдайлар туурасында маалымат берсе, экинчи жагынан, алар ар кайсы тарыхый доорлордо пайда болгон окшош жагдай-шарт, кырдаалдар параллелдер аркылуу элдин тилдик аң-сезиминин калыптануу жолун, бирдиктүү маданий континуумун көрсөтөт.

Адабияттар:

1. Гудков Д.Б. Прецедентное имя и проблемы прецедентности. - М.: «Наука», 1999.
2. Караулов Ю.Н. Структура лексико-семантического поля. / Филологические науки. - М., 1972, ГЗ I. - С. 57-68.
3. Красных В.В. Концепт “Я” в свете лингвокультурологии. / Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. - М.: МАКС Пресс, 2003. - Вып. 23. - 124 с.
4. Лингвокультурологический словарь. - М.: “Гнозис”. 2004.
5. Төлөкөва Э.Т. Развитие лингвокультурологии в языковедении. / Республикалык илимий-теориялык журнал «Известия вузов Кыргызстана», №2. - Бишкек, 2017. - С. 145-147.

Рецензент: к.филол.н., доцент Садыкова С.З.